

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 1 / Issue/Sayı: 2, Dec./Aralık 2023, pp./ss. 226-246.

Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı

Hilmi Ziya Ülken's Understanding of Religion

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10251801>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date

18. 10. 2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date

02. 12. 2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date

31.12.2023

Dorlion Journal

Ozan Aydoğan
Adalet Bakanlığı

ozanaydogan60@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0009-0008-8252-2158>

Doç. Dr. Hasan Coşkun
TOGÜ İslami İlimler Fakültesi,

hasan.hcoskun@gop.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-4778-1073>

SCREENED BY

iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Öz

Avrupa'da meydana gelen bilimsel, ekonomik ve sosyolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan toplumsal yapıdaki farklılaşmalar Avrupa dışı coğrafyaları da etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu da bu gelişmelerden etkilenmiştir. Modernleşme çalışmaları ile birlikte ortaya çıkan Osmanlı toplumundaki gelişmeler içerisinde din-toplum ilişkileri de bir farklılaşmaya uğramıştır. Süreç imparatorluktan cumhuriyete bir ulus devlet anlayışına geçişle yeni bir döneme başlangıç olmuştur. Bu bağlamda yeni ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti içerisindeki din-toplum ilişkilerinin ne olduğu ile ilgili olarak farklı bilim insanları farklı görüşler ve çalışmalar ortaya koymuşlardır. Hilmi Ziya Ülken de bu bilim insanlarından biri olarak Türkiye özelindeki din-toplum ilişkileri konusunda çalışmalar yapmış önemli bilim insanlarından birisidir. Çalışmanın konusunu; Hilmi Ziya Ülken'in din anlayışının müellifin içinde bulunduğu sosyolojik bağlam üzerinden ele alınması oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı ise Türkiye'de psikoloji, sosyoloji ve felsefe alanlarında eserler vermiş olan Ülken'in din anlayışını tespit ve bu anlayışın bugünle olan bağını kurmaya çalışmak şeklinde belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda Ülken'in din anlayışına yönelik düşünceleri, mekân, zaman ve dönemin şartlarına göre değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Ülken'in laiklik, dinde reform gibi konularda gösterdiği olumlu tutumu reformist ve milliyetçi yönünün de olduğunu göstermiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemine dayalı olarak doküman analizi ve belge tarama modelinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Din Sosyolojisi, Din, Hilmi Ziya Ülken, Anadolu Müslümanlığı.

Abstract

Differentiations in the social structure that emerged with the scientific, economic and sociological developments in Europe also affected non-European geographies. The Ottoman Empire was also affected by these developments. Within the developments in Ottoman society that emerged with the modernization efforts, religion-society relations also underwent a differentiation. The process marked the beginning of a new era with the transition from the empire to the republic, a nation state. In this context, different scholars have put forward different views and studies on the religion-society relations within the newly emerging Republic of Turkey. Hilmi Ziya Ülken, as one of these scientists, is one of the important scientists who has worked on religion-society relations in Turkey. The subject of the study is to examine Hilmi Ziya Ülken's understanding of religion through the sociological context in

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Aydoğan, Ozan – Coşkun, Hasan. "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 226-246. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10251801>

Bu çalışma TOGÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bil. Ana Bilim Dalı'nda Doç. Dr. Hasan Coşkun danışmanlığında tamamlanan "Hilmi Ziya Ülken'e Göre Din Ve Toplum" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

which the author lived. The aim of the study is to determine the understanding of religion of Ülken, who worked in the fields of psychology, sociology and philosophy in Turkey, and to try to establish the connection of this understanding with today.. As a result of the study, it was concluded that Ülken's thoughts on the understanding of religion varied according to the conditions of place, time and period. In addition, Ülken's positive attitude towards issues such as secularism and reform in religion showed that he also had a reformist and nationalist side.. This study utilized document analysis and document scanning model based on qualitative research method.

Keywords: Sociology, Sociology of Religion, Religion, Hilmi Ziya Ülken, Anatolian Islam.

1. GİRİŞ

Toplumların varlığı, eşyayı, doğayı, olay ve olguları anlama çabaları farklı şekillerde gelişebilmekte, dini inanışları da bu anlama çabasının şeklini belirleyen en önemli etkenlerden biri olmaktadır. Dinin anlayış tarzı teorik bir yapı içinde sistematize edilmekte, pratik eylemler aracılığıyla da hayata aktarılan somut gerçekliklere dönüşmektedir. Teorinin oluşturulup pratize edildiği bu süreç içinde özellikle aydınlar, ilim adamları ve mütefekkirler ortaya koydukları görüşlerle toplumların anlam dünyalarının şekillenmesine katkı sunarken bir yandan da o anlam dünyalarının gelişip zenginleşmesi yönünde önemli rol oynamaktadırlar. Bu anlamda Türkiye'de de özellikle imparatorluğun son, cumhuriyetin ilk zamanlarında değişip dönüşüme uğrayan geleneksel değerler dünyasının yeniden yorumlanıp kolektif hafızanın aktarılmasında aydınların ve ilim adamlarının önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Türkiye'nin yetiştirmiş olduğu bilim ve fikir insanlarından biri olan Hilmi Ziya Ülken, modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan gelenek-yenilik karşıtlığı sürecinde bir yandan dini diğer yandan da felsefi görüşleri sistemli bir şekilde ifade ederek Türk toplumunun yeni cumhuriyet şartlarında kendi değerlerini koruyup aktarabilmesine imkân vereceğini düşündüğü görüşler ortaya koymuştur. Hem Osmanlı hem Cumhuriyet dönemine tanık olması, hem Batı'nın hem Doğu'nun dünya görüşlerine hâkim olması sebebiyle içinde yaşadığı toplumun kendi değerler dünyasını koruyarak medenileşebileceği şeklinde fikirler geliştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin modernleşme sürecinde kendi özüne dayalı anlam dünyasını modern gelişmelerle sentezleyip toplumun kendine yabancılaşmasını önleyecek dini ve felsefi yorumlar ortaya koymuştur.

Türk düşünce tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla sosyal bilimlere önemli katkılarda bulunan Ülken'in 1300 üzerinde telif, tercüme, kitap ve makalesi yayınlanmıştır. İnsani Vatanseverlik, Anadoluculuk, din, ahlak ve sosyoloji vb. konularda beyan ettiği fikirler Türk düşünce hayatında önemli yer edinmektedir. Bu çalışmada Türkiye'deki din-toplum ilişkileri konusunda çalışmalar yapmış olan Ülken'in din hakkındaki görüşleriyle birlikte günümüz bilim anlayışına katkıları ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca din-toplum ilişkileri bağlamında bilim literatürüne yapmış olduğu katkıların değerlendirilmesi de bu çalışmanın amaçlarından birisidir.

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde, doküman analizi tekniği ile yürütülmüştür. Bu teknik, belge tarama modeli sayesinde, var olan dokümanların

incelenmesine olanak tanımaktadır. Bu çalışmada, insanlarla veya hayvanlarla ilgili herhangi bir etik sorun ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, Etik Kurul Onayı alınmasına gerek duyulmamıştır.

2. HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN DİN ANLAYIŞI

Din sosyolojisinde dinin tanımları Batılı araştırmacılara göre özsel ve işlevsel olarak kategorize edilmektedir. Özsel tanımlar; kutsal, aşkın, ilahi ve tabiatüstü gibi içsel özü ve içeriği açısından yapılan tanımlamalardır.¹ Bu tanımlamalardan yola çıkanlara göre din soyut ve irrasyoneldir. Tanrı'ya, kutsal olanlara ya da manevi glere inanan insanlar iman sahibi olarak ifade edilir. Özsel tanımda din, bireyin kendi içerisinde yaşadıklarınını tecrübe etme olayı da denilebilir. Sylenilenlerden anlaşıldığı üzere özsel tanımlamalarda dinin sosyal hayata yansıyan tarafları dikkate alınmaz. İşlevsel tanımlarda ise dinin, sosyal hayata, insan ve toplum üzerindeki sosyal ve psikolojik tesirlerine göre tanımlandığı görülmektedir. Daha doğrusu dinin ne olduğu değil, ne içe yaradığı üzerinde durulmaktadır. Durkheim gibi bazı filozoflar dinin özsel ve işlevsel boyutlarını terkip etmeye çalışmış, Tanrı kavramına yer vermeyen dinlerden hareketle Tanrı ilkesinden bağımsız bir din tanımının mümkün olduğuna vurgu yaparak sentez bir din tanımı yapmıştır.² Bununla birlikte kutsalın tecrübesi ve Aşkın Varlık'la ilişki kurma anlamında din, Gazali'nin "kalp gözü" metaforuyla ifade ettiği bir anlam alanına da karşılık gelmektedir. Ama ekseriyetle sosyolojik din tanımlarının daha çok dinin işlevleri ve sosyal boyutuna vurgu yaptığı görülmektedir.

İçinde bulunduğu dönemin ve sosyalleştiği ortamın genel özelliklerinden hareketle bir din anlayışı geliştiren lken'e göre din özellikle kolektif bir bağlamda ele alınarak sorunsallaştırılmaktadır. Din gerçeğini bireysel psikolojinin duyularıyla açıklamak problemlidir. Diğer bütün meseleler duyu ve soyut bilgilerden hareketle bu bilgileri aşan izahatlara girerken din, belirli hiçbir duyu verisinden hareket etmemektedir. Çünkü dinin konusu bütün bilgilerin üstünde olan varlıktır. Her türlü bilgi ve varlıktaki eksiklik ve dağınlıklık durumu, onların tersi olan sonsuzluk, tamamlık ve bütünlük halinden oluşmaktadır. Bu yüzden din, diğerleri gibi "bilgi" problemi olarak tanımlanamaz. Din ilelebet bilginin üstünde olan bir mesele olarak bize kendini tasdik ettirmektedir. Bilginin yetmezliği, parçalı ve sonlu bilgileri bütünleştirme zorunluluğu, tecrübemizin her yönünde bize bir aşkınlık meselesini hatırlatmaktadır. Bu noktada bilgileri bilme ve imknları tahayyül etme eksik kalır. Olanakları aşan, düşünülemeyen veya bilinmeyen bir alanın kendisini vrelediğini sezmek, insan varlığa yeni bir basiret verir. İşte buna "inanma" denilmektedir.³

¹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: Sentez Yayınları, 2015), 43.

² Emrah Yavuz, "Din Sosyolojisi", *zel Sosyoloji Alanı Olarak Din Sosyolojisi*, ed. zcan Güngör ve Rıdvan Őimřek, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 70.

³ Fazıl Karahan, "Hilmi Ziya lken ve Aşk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (Ekim 2018), 131-147.

“Aşkınlık”ın kesin olarak konulması bilme alanı kadar, düşünme alanını da aşan bir “inanma” alanı oluşturmaktadır.⁴

Dini kolektif bütünlüğün temel belirleyicilerinden biri olarak değerlendiren Ülken, Durkheim'in din tarifini eksik bulur. Durkheim'in “Dini Hayatın İptidai Şekilleri” kitabında din, insanla onun inandığı tabiatüstü arasındaki ilgilidir”⁵ tanımının doğru olabilmesi için ancak Tanrı fikrinin dinde esas sayılmasıyla mümkün olabileceğine inanmaktadır. Tanrısız din anlayışını kısır bulan Ülken, Durkheim'e ait başka bir din tanımını benimsemektedir. Bu tanıma göre din eşyayı ve fiilleri kutsal ve kutsal dışı olarak sınıflandıran bir inanç sistemi olarak kabul edilmektedir.⁶

Evrimsel bir din anlayışına sahip olduğu düşünülen Ülken'e göre dinler “morfolojik tekâmülü” takip eden aşamalar izlemektedir. Bu aşamalar totemcilikten tek tanrıcılığa doğru çeşitli süreçler içinde incelenebilir. Dinlerin geçirdiği tekâmülün, toplumların da geçirdiği evrelere uygun şekilde olduğu görülmektedir. Klan, kabile, site ve millet şeklinde süreç içerisinde ortaya çıkan sosyolojik farklılaşmaların din anlayışlarını da bir dönüşüme uğrattığı görülmektedir. Bütün kavimlerin aynı aşamalardan geçtiğini iddia etmemekle birlikte Ülken, bu geçiş sürecini bir şema şeklinde dile getirmektedir. Buna göre dinler “1-totemcilik, 2-animizm, 3-naturizm, 4-çok tanrıcılık, 5-çokta bir tanrıcılık, 6-iki tanrıcılık, 7-tek tanrıcılık, 8-hiç tanrıcılık” şeklinde yol izlemektedir. İlkelden mükemmel doğru devam eden bu süreç, morfolojik bir evrim sonucunda tek tanrı inancına ulaşan bir yapıya sahiptir. Ülken'in düşüncesinde toplumların geçirdiği klandan ulusa doğru gerçekleşen tekâmül sürecinin dinlerde de tek tanrıcılığa doğru yaşanmış olması, din ve toplum arasında yaşanan paralel bir gelişmenin varlığına işaret olarak anlaşılmaktadır.⁷

Ülken, İslam'ı tek tanrı dinlerin en mükemmel örneği olarak kabul etmektedir.⁸ Yahudilerin kavmiyetçi, Hristiyanların ise henoteist bir anlayışa sahip olması Ülken'in İslam hakkında böyle bir kanaate ulaşmasında etkili olmuştur. Ülken, düşüncelerinde İslam tasavvufundan da bahsederek İslamiyet'in gayesini yücelttiği kanaatine varmıştır. İslam tasavvufu, dinin ilk dönemlerindeki korku ahlakını aşk ahlakına dönüştürmüştür. Kur'an'ın lafzi anlamı yerine batını ve gizli anlamlarını dile getirdiği söylenilebilir. Kur'an'da Allah korkusu, cehennem azabı ayetleri yerine Allah sevgisi, insanlık aşkına yönelik ayetlere değindikleri görülmektedir.

İnanç boyutu anlamında İslam'ın tasavvufi yorumuna yakın görüşlere sahip olan Ülken, ilahi ve insani aşka dayalı bir din anlayışına sahiptir. Tasavvufun psikolojik yönünü özellikle vurgulayan Ülken'e göre insanın gündelik hayatında karşılaştığı sorunlardan ve bu

⁴ Hilmi Ziya Ülken, “Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 7/1-4 (Ocak 1958-1959), 25-26.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Dini Sosyoloji*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943), 21.

⁶ Ülken, *Dini Sosyoloji*, 21.

⁷ Nazmi Avcı, *Düşün Anaforunda Bir Adam Hilmi Ziya Ülken* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 86.

⁸ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, (Ankara: Doğubatu Yayınları, 2020), 25.

sorunları ortaya çıkaran sebeplerden kurtulması insan ruhunu terbiye eden yöntemlerle mümkündür. Burada öncelikle kendi iç âlemini keşfeden birey, belirli mertebelerden geçerek kat ettiği yolculuk/seyr ü sülûk neticesinde kalbinin mutmain olduğu bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla kişi akılla kavranması mümkün olmayan bir hakikate karışmaya çalışmaktadır. Modern psikolojinin, insan ruhunun derinlikli yapısını yeterince kavrayamamış olmasını eleştiren Ülken, ruhun yükseliş, derinleşme ve iç âlemlerde yaptığı keşiflerle varlığın ve kendi varlığının sırrına erişmesine katkı sağlayacak olan “Tasavvuf Psikolojisi” görüşünü teklif etmektedir. Bireysel bir tecrübe olarak başlayan ve devam eden bu süreç Ülken düşüncesinde aynı zamanda toplumsal hayatın dinamizmini etkileyen bir yapıya da sahiptir.⁹

Yaptığı incelemelerde Ülken, dini toplumsal bütünleşmede rol oynayan önemli etkenlerden biri olarak görmektedir. Bu bağlamda dua, bayram, kurban ve kutsal kabul edilen nesnelere dinin toplumsal bütünleşmeye etki eden unsurları olduğu görülmektedir. Hristiyanlıkta Noel Bayramı'nın Yahudilikte ise Pesah Bayramı'nın ifade ettiği anlam Ülken düşüncesinde dinin toplumsal bütünleşme fonksiyonuna örnek olarak gösterilmektedir.¹⁰ Benzer şekilde İslam'ın da ibadet boyutu bağlamında toplumsal bütünleşmeye etki eden yönleri ele alınmaktadır. Tarihsel süreç içinde hem ortaya çıktığı dönem hem de bugün yaşanan anlamıyla İslam ibadet pratikleri üzerinden toplumsal bütünleşmenin gerçekleşmesinde etkili olan unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. İbadetlerin insan-Allah ilişkisi bağlamında bireysel, insan-toplum ilişkisi bağlamında da sosyolojik karakterlere sahip olduğu düşüncesi Ülken'de görülmektedir. Ülken, İslam'ın farzlarının insanların birey olarak dini inanç ve tapınma kurallarını tespit ettiğini düşünmektedir. Bunlar; inanç kurallarının kabulü, namaz, oruç, zekât ve hacdır. Ona göre bunlardan hiçbiri dünya kanunlarıyla alakalı değildir. Ülken, namazla orucun Müslümanın Allah'a karşı bireysel sorumlulukları olduğunu zekât ve haccın, toplumsal hayatı ilgilendirdiğini ve cemiyetin menfaati için olduğu düşüncesine sahiptir. Ülken ayrıca onların yerine getirilmesinin hiçbir dünya kanununa aykırı olmadığı gibi yerine getirilmemesinin de kulun Allah'a karşı sorumluluğu olduğunu ileri sürmektedir.¹¹

2.1. İnanç Boyutu

Ülken, dini inancı, diğer inançlardan ayrı tutar ve her şeyden üstün görür. O, bedenini zekâyı olgunlaştırdığını, tabiat unsurlarının zekâ ile harmanlanarak teknik hâline getirildiğini müdafaa etmiştir. Lâkin ona göre zekâ, duyuların kavrayamadığı bir duvara çarptığı, geçmiş ve geleceğin anlaşılabilen gizemiyle karşılaştığı an inanişaya dayanmaktadır. Ülken, duyuların ötesine inanişın kuvvetle itildiğini, mâziye inanişla irtibat kurulduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte zekâyaya atılım yapma gücünü veren inaniş olduğunu söyleyerek inanişın

⁹ Hilmi Ziya Ülken, “Tasavvuf Psikolojisi,” *Üniversite Konferansları 1944-1945*, ed. Tefvik Sağlam, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, vd. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 194-206.

¹⁰ Osman Fedayi, “Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat,” *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, (Çukurova Üniversitesi, 2010).

¹¹ Musaye Konak Özçelik, *Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyolog Ve Tarihçilerinin Türk Toplum Tarihi Ve Sosyal Sorunları Konusunda Görüşlerinin Karşılaştırılması* (Hilmi Ziya Ülken, Cahit Tanyol, Halil İnalçık, Kemal Karpaz Örneğinde), *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İnönü Üniversitesi 2021).

zekâ duyularını aktif hale getirdiği için insanın başka insanlarda ve tabiatta etki yarattığını savunmuştur. Ona göre manevi kuvvetler maddi değerleri meydana getirmektedir.¹²

Manevi değerler dünyasının önemi Ülken'de "Tasavvuf Psikolojisi" şeklinde karşılık bulmaktadır. İnsan ruhunun kemâle ulaşması sürecinde bir tür egzersiz olarak kabul edilen tasavvuf, manevi olgunluğa erişme ve hakikate yükselmenin imkânını veren ruhi aşamalar bütünü olarak anlaşılmaktadır. Tasavvufun psikolojik yönünü özellikle vurgulayan Ülken'e göre insanın gündelik hayatında karşılaştığı sorunlardan ve bu sorunları ortaya çıkaran sebeplerden kurtulması insan ruhunu terbiye eden yöntemlerle mümkündür.

Ülken'e göre birçok insan kendisine yapılan tebliğe veya kendi yanlışlarına inanabilir. Bu şekilde insanlar yanlışlarının farkına varınca da yanlış inanın içinde olduğunun farkına varır. Oysa dini inanç farklıdır. İman, kalbin özgür bir eylemi, insanın Tanrı'ya isteyerek bağlılık göstermesidir. Ülken'in dinin inanç boyutunda söyledikleri dikkat çekicidir: "Din, hatta en iptidai şeklinde dahi, bir duygu veya zihin aldanışı değildir. Telkin inancı, telkin ortadan kalkınca kaybolur. Dini inanış duyular ve zihni aşan bir sahaya aittir. Onun ömrü insanlık kadar eskidir."¹³

Ülken'e göre dini inanç üç aşamaya ayrılmaktadır:

1. Kömürçünün inancı: Araştırmadan, düşünmeden sorgusuz kabul edilmiş inanç şeklidir. Bu inanç şeklinin tenkide karşı sabrı yoktur. Düşünce temelinden uzak olmasına rağmen kendisine has dayanıklı bir yapıya sahiptir.
2. Dogmatik aklın inancı: Kuvvetini aklın delillerinden alır. Akli deliller dengesini kaybettiğinde o da kaybeder.
3. Tenkitçi aklın inancı: Bu inanç boyutu, eleştirel aklın, zayıf temelleri yıkmasıyla elde edilir. Bu aklın yaptığı tenkit en sağlam inanışı ortaya çıkarır.

Ülken'e göre fiziksel özelliklerimizi zekâmızla gerçekleştirir, doğa ürünlerini zekâmızla mezcederek teknik şekline getiririz. Zekâmız, duyuların anlayamadığı bir çizgiye geldiği zaman inanışa dayanmaktadır.¹⁴

Ülken, imanın daima insan ruhunun temel yapı taşı olduğu fikrine sahiptir. İnanç manevi yaşamımızın asıl unsurudur. Ülken'e göre "inanmak varlığın birliğine ulaşmaktır. Ruhun parçalanmaktan kurtarılıp zaruretler yolundan hürriyete kavuşmasıdır. İnanmak yetkinliğe doğru yol almaktır; hakikati görmek ve dünyaya hâkim olmaktır"¹⁵ şeklinde ifade edilir. Ülken'e göre inanç yaratıcı bir özelliğe sahiptir. Sanat, ahlak, din vs. birçok alanda değerlerin meydana getirilmesinde inancın inkâr edilemeyecek katkısı vardır.

¹² Hilmi Ziya Ülken, "Medeniyetimizin Değerler Sistemi", *Türk Düşüncesi Dergisi* 1/1 (Aralık 1953), 13.

¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, C. 2, (Ankara 1958), 229.

¹⁴ Murtaza Korlaelçi, "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı", *Felsefe Dünyası* 36 (2002), 9-30.

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 61.

Ülken için inanç bütün konulara tatbik edilebilir. Lâkin bu sefer tespit edilmiş şeyler olmak yerine tesirlik ve etkinlik kazandıran işleve sahip bir değer alırlar. İnandığımız şeyler eğer bilgi ise, onlar artık basit bir izlenim olmayıp; düzenleyici, yaratıcı, yerine getirici özellikler kazanmaktadır.¹⁶ Bugünümüzü yaratan etkili kuvvetler olabildikleri gibi milliyeti meydana getiren tarih de olabilmektedirler. Ülken'e göre bir kimse imana susamadıkça inanmayacaktır. İnanç sahibi insan boş durmayıp, kendine meşgale yaratır. Kendisine kılavuzluk edecek bir düşüncenin arayıcısı olur.

Ülken'e göre hiç inanç sahibi olmamış insanlar, bir düşüncenin esiri olmuş hasta insanlar olarak değerlendirilir.¹⁷ Bu durumda olan insanlar devamlı şüphe içerisinde olup, ruhlarında yaşadıkları problemleri insanlara agresif tavırlar göstererek kapatmaya çalışmaktadırlar.¹⁸ Bunun sebebi inancını kaybetmiş kişilerin hayatı ve içinde olanları anlamlandırabilecekleri bir değer mekanizmasından yoksun olmalarıyla ilgilidir. İnançsızlık evrensel hakikatlerden ve ulaşılmak istenen hedefe götüren sarsılmaz sabitelerden yoksun olmak anlamına gelmektedir. İnançsızlığın sebep olduğu şüphe ve bunun neticesinde ortaya çıkan ıstırap saldırgan bir tavırla kamufle edilmeye çalışılan bir özelliğe evrilmiştir.

2.2. İbadet Boyutu

Ülken'in dinin ibadet boyutuna yönelik düşüncelerine eserlerinde rastlanılmaktadır. Ülken'e göre dini tapınmalarda bulunmak dini bir eylem olarak görülür. Tapınmayı reddetmek dinsiz bir davranış şeklinde ifade edilir.¹⁹

İslamiyet'in temel kaideleri beş farzda dile getirilmiş kesin emirlerdir. Bu kaideler dinin zamanla değiştirilemeyen kat'i inanç ilkeleridir. İslam dini bu emirleri kimseye zorla kabul ettirmez. Lâkin kabul edenlerin bu kaidelere kesin şekilde inanmasını emreder.²⁰

Ülken'in dinin ibadet boyutunda milliyetçi reformist bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Özellikle Ali Suavi'nin dinde reformist düşünceleri konusundaki tutumu bu konuda bize ipuçları vermektedir. Ali Suavi ibadet dilinin ve namaz surelerinin Türkçeleştirilebileceğini savunan Türkçü Batıcı bir aydındır. Ülken, bu konuların kendi yaşadığı dönemde bile cesaretle konuşulmadığı hâlde Ali Suavi'nin bu görüşleri seksen yıl önce savunmasını önemli görmektedir. Ali Suavi'nin düşüncelerinin dayandığı deliller, Ebu Hanife'nin Kur'an'ı Arapçadan başka dillerde okumanın mümkün olabileceği görüşünü kabul etmesidir.²¹ Bu meseleye yeni kanıtlar sunarak Kur'an'ın Arapça dışında dillere tercümesini savunan Mısır'da Ferid Vecdi, El-Ezher gazetesinde yazılar kaleme almıştır. Onun yazısına karşı eski Osmanlı şeyhülislamı Mustafa Sabri, Kur'an'ın tercümesi aleyhinde yazılar yazmıştır. Ülken, Arap asıllı Ferid Vecdi'nin Kur'an'ın tercümesini savunurken Türk asıllı

¹⁶ Korlaelçi, "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı", 35.

¹⁷ Korlaelçi, "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı", 33.

¹⁸ Korlaelçi, "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı", 24.

¹⁹ Hilmi Ziya Ülken, 50. Yıl (Ankara 1973), 59.

²⁰ Ülken, 50. Yıl, 61.

²¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 94.

Mustafa Sabri'nin tercümeye karşı olmasını garipsemiştir. Ülken, Ali Suavi'nin bu düşüncelerini o dönemin dini sosyal yapısı içerisinde dile getirmesini cesaretli bir hareket olarak değerlendirmektedir. Ülken'e göre Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi, ezanın Türkçeleştirilmesi gibi yeni cumhuriyetle birlikte yapılan dini reformlar geç kalınmış icraatlardır. Osmanlı Devleti'nin yapması gereken dinde ve ibadetteki reformları Atatürk kısmen de olsa gerçekleştirebilmiştir. Ülken'in yeni cumhuriyette atılan bu adımlara karşı olmadığını ve destekler bir tutum içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca milletlerin milli şuurunu dinle ilişkilendirerek kuvvetlerini kutsal kitabın öz tesirinin etkisinden aldığını iddia eder.²² Her milletin kutsal kitabını kendi diline tercüme etmesinin zorunlu olduğunu da dile getirmektedir.

Ülken'in düşüncesinde dinin ibadet boyutunun geleneksel bir yorumla ele alındığı söylenemez. Ülken, Tanzimat'la birlikte sosyal, siyasal, askeri vs. etkisini arttıran modernleşme tesirinin dini de etkileyeceği görüşündedir. Bu bağlamda düşünceleri ve yazılarında dini alanda atılan adımlara yönelik destekleyici söylemler oluşturması reformist bir anlayışa sahip olduğunu düşündürmektedir.

2.3. Ahlak Boyutu

Ülken'e göre din ve ahlak arasındaki ilişki düşünce tarihinde iki şekilde incelenmiştir. Bu inceleme dinden ahlaka doğru giden süreç ile ahlaktan dine doğru giden bir süreç şeklindedir. Dinden ahlaka giden süreç, ahlakı dine bağlayarak dini hususiyetin ağırlıkta olduğu bir ahlak telakkisine yol açmaktadır. Ahlaktan dine doğru giden süreçte ise insanın ahlaki deneyimlerinden yola çıkarak ilahiyatı delillendirmeye gidip ahlaki yönü ağır basan bir ilahiyata ortam hazırlamaktadır. İnsanın ahlaki deneyimlerinden ilahiyata giden yol tarihte Kant'ın Ahlak delili ile öne çıkmıştır.²³

Ülken, öncelikle Kant'ın ahlak delilini tenkit ederek düşüncelerini ifade eder. Ülken'in düşüncesine göre Kant: "İnsandan yeni bir tanrı ve ahlaktan yeni bir din çıkarıyordu. Fakat gerçek dindarlar böyle bir görüşe büsbütün aleyhtardırlar. Çünkü Kant'ın gözünde ahlaka bağlanmış ve ahlaktan çıkarılmış olan din, insanı metafizik âlemin merkezi hâline koymuştur."²⁴

Ülken, Kant'ın bu fikirlerini kabul etmeyerek din ve ahlakı ayrı bir şekilde olduğu gibi inceler.

Ülken'e göre bütün dinler ahlaki olarak değerlendirilemeyeceği gibi bütün ahlaklar da dini olarak düşünülemez. Ülken'e göre politeizm gayri ahlakidir çünkü bir tanrının istediğini diğeri istemez.²⁵ Bu durum tanrılar arasındaki mücadeleden dolayı insanların hile yapmalarına neden olabilir. Tanrılara karşı kâr zarar hesabı güdebilirler.

²² Ülken, 50. Yıl, 75.

²³ Osman Fedayi, "Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Çukurova Üniversitesi, 2010).

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlak* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1946), 44.

²⁵ Fedayi, "Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat," 56.

Ahlak ve din arasında bir diyalog meydana getirilebilir mi? Ülken bu konuda şöyle cevap verir:

“Din ile ahlâk arasında diyelim ki bir uzlaşma vardır. Hele tek tanrıci dinlerde cemaat hayatının düzeni ile insanlar arasında tam bir ahenk doğduğu için, tek tanrı, cemaat vicdanının bekçisi haline geldiği için dinî ve ahlaki değerler daha çok uyuşabiliyorlar. Bu durumda bile dinî cemaatlerin kapalılığı yüzünden diğer dinî cemaatlerle tezat hale gelmesi, dinî ödevleri görenlerin üstün bir sınıf olması yüzünden bir baskı vasıtası şeklini alması ilerlemiş cemiyetlerde dinî inançların durdurucu, çöktürücü bir âmil haline gelmesi gibi vaziyetler dinle ahlâk arasında tam bir uyuşmanın sürekli olmadığını göstermektedir.”²⁶

Ülken'in ifadelerinden kul ve tanrı arasındaki samimi iletişime dikkat etmediği görölmektedir. Bu ifade ettiği durum dinden değil dindarların hayat tarzından kaynaklanmaktadır.²⁷

Ülken, ahlâkla din arasında diyalog meydana getirmenin mümkün olmadığını kanaatindedir. Bunun da aralarındaki řu farklılıklardan kaynaklandığını dile getirir:

“Ahlâkın temelleri:

1. Ahlaki şuurun (vicdanın) kendi kurallarına sadakati
2. İradenin özgürlüğü
3. Ahlaki eylemi gerçekleştiren süjeye değer verilmesi,
4. İnsan cehdinin bu dünyada aktifliğine inanma.

Dinin temelleri:

1. Bu dünya karşısında umutsuz bir olumsuz tutum
2. Bütün mutluluk ve yetkinliği doğaüstü başka bir âlemle ilişkilendirmek,
3. İnsan iradesini tanrının iradesine bağlamak,
4. Tanrısal ilkeleri akıl dışı olarak kabul etmek; dini anlayışa göre tanrının hikmetinden soru sorulmaz.”²⁸

Dinler ahlakın çıkış noktası olarak nasıl kabul görüyor? Ülken'e göre ilk sebebi ruhun ölümsüzlüğü düşüncesidir. Ahlâki varlık olarak insan, ancak ruhun ölümsüzlüğünü sağladığı için tanrıya inanmaktadır. Ülken'e göre ruhun ölümsüzlüğü her türlü metafizik ya da mistik temelden ayrı şekilde bulunabileceği düşünülse Tanrı düşüncesine gerek kalmazdı.²⁹

²⁶ Ülken, *Ahlak*, 45.

²⁷ Fedayi, “Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat,” 56.

²⁸ Ülken, *Ahlak*, 46.

²⁹ Ülken, *Ahlak*, 46.

Ölüm endişesi de ahlakın dinle temellendirilmesinin bir başka sebebidir. Değişme, yok olma ve ölüm korkusu insana sonsuz bir yaşamı tefekkür ettirir. İnsan değişen varlıklar üzerinde değişmeyen bir ideayı kabul eder.³⁰ Bu ideada insanı dünyada bulamadığı ahlaki kaideleri elde etme düşüncesine yönlendirir.

Özetle Ülken'in düşüncesine göre ahlâkın dinle temellendirilmesi mümkün gözükmemektedir.

2.4. Cemiyet Boyutu

Ülken'in din tasavvurunda cemiyet boyutuyla ilişkili toplumsal dini ritüeller, bayramlar, fetişler vs. gibi konular önemli yer tutmaktadır.

Koruyucu özelliği olduğuna inanılan nesnelere "fetiş" kavramı ile ifade edilmektedir. Türk halkındaki muska fetiş kavramına örnek olarak verilebilir. İslam toplumunda Hz. Muhammed'in "Sakal-ı Şerif"i fetişizmin bir örneği olarak Ülken tarafından dile getirilmektedir.

Kurban kavramı da Ülken'in üzerinde durduğu bir başka kavramdır. Kurban, tanrıya sunulan şükür veya bağlılık örneği olarak sunulan hediye olarak tanımlanabilir. Birçok farklı hayvan, bitki, eşya hatta insanın birçok toplumda kurban olarak sunulduğu görülmektedir. Hz. İsa'nın "bu et benim etimdir. Bundan yiyeceksiniz. Beni devam ettireceksiniz"³¹ sözünü kurban ritüelinin somut bir tezahürü olarak ifade edebiliriz. En bilinen kurban olarak kanlı kurbandan bahsederseniz, ilk örnekleri Mezopotamya ve İsrailoğulları'nda görülmektedir. Hayvanın kurban edilmesi bir tanrıya yapılabileceği gibi insan topluluğuna da yapılabilir. Birçok toplumda keramet gösteren evliyalar adına da kurbanlar kesilmektedir. Bu kurban aracılığı ile ölen kişi arasında ruhsal bir bağdaşım kurulmaktadır. Bu kurbanın kanı akıtılarak evliyanın ruhu onurlandırılır.

Ülken'in din anlayışında bayramlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bayramlar, insanları ruhsal yönden belirli bir meseleye yönlendiren ictimai unsurlardan bir tanesidir. Bayramların ayırt edici en önemli özelliği insanların bir arada olmasının kutsanması olarak ifade edilebilir. Bu günlerde gündelik hayatın rutini özel birtakım hazırlıklara yerini bırakmaktadır. Yahudiler bayramları esnasında cinsellikten uzak dururlar. Bunun dışında Pesah Bayramı'nda hamur ve mayasız ekmek yemeye özen gösterirler. Hristiyanlarda da İsa'nın doğumu olan Noel'de ailelerin birbiri ile hediyeleşmesi önemlidir. İsa'nın diriliş günü olan Paskalya Bayramı'nda çeşitli çörekler ve renkli yumurtalarda bayramların hususi yönleri noktasında bilgiler verildiği bilinmektedir. İslam dünyasında da Ramazan ve Kurban bayramları özel anlam barındıran ve Müslümanlar tarafından kutlanan bayramlardır. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in doğduğu gün de Müslümanlar için bayram olarak kutlanmakta, çeşitli cami ve salonlarda etkinlikler düzenlenmektedir.

³⁰ Ülken, *Ahlak*, 47.

³¹ *Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2009, Matta, Fısıh Yemeği, 26:29.

Dinin ritüelleri olarak ibadet ve dua, kutsal kabul edilen nesnelere, bayramlar, mekânlar vs. Ülken'e göre cemiyet hayatında fonksiyonel bir etki yaratmaktadır. Ona göre cemiyet ve din arasında karşılıklı iletişime sahip bütünsel bir bağa sahip oldukları söylenebilir.

3. BİLİM, DİN VE İDEOLOJİ İLİŞKİSİ

Ülken'in bilim, din ve ideoloji ilişkisine yönelik düşüncelerini düşünce tarihi üzerinden ifade ettiği söylenebilir. Medeniyet ruhunun gelişimi esnasında ahlak, siyaset, evren gibi dinin de İlk Çağ'dan günümüze kadar bilim içerisinde evrimsel bir süreç yaşadığı kanaatindeyiz.

Ülken'e göre felsefe adını ilk defa Yunanlılar kullanmış, ilk ortaya çıktığında bilgelige doğru bir gayret anlamına geliyordu.³² Sokrates'in ardından gelen Aristo ve Platon'da "filozof" kelimesi "bilim insanı" anlamını taşımaktadır. Lâkin filozoflara felsefenin sahip olduğu anlam yetmemiştir. Bunun sonucunda dini felsefenin ortaya çıktığı görülmektedir. Asıl dini felsefe Orta Çağ'ın başlangıcında Yahudilik ve Hristiyanlık felsefeleriyle teşekkül etmiştir.³³

Ülken'e göre Orta Çağ felsefesinin ana noktası "dini" olarak değerlendirilmektedir.³⁴ Bu dini noktanın temsilcilerinin ise din adamı ve filozof vasıflarını beraber taşıyan insanlardan meydana gelmektedir. Filozof-din adamı vasıflı bu insanlar, Hristiyan dogmalarına rasyonel bir temel oluşturmak hedefindedir. Bu hedefe ulaşmanın vasıtası olarak felsefe görülmektedir. Ülken'e göre Orta Çağ'da cemaat dayanışması hâkimdir. Bu cemaat hayatının düzeni Kilise dogmaları ile teşekkül ettirilmektedir. Bu cemaat yapısının hâkim olması toplumun farklı dini anlayışlarının ortaya çıkmasını engellemiştir. Ülken'e göre Orta Çağ'da fert toplumun üstünde değildir. Ferdin özgür iradesi cemaat içerisinde kaybolur. Fert yok cemaat var, hak yok vazife vardır. Orta Çağ, kilisenin kendisini Tanrı aracılığıyla ilâhîleştirdiği, bununla birlikte söylemlerinin de kutsallaştığı bir dönem olarak görülmektedir. Hakikat, din ve din kitaplarında görülmekle birlikte gerçeğin sadece skolastik olduğu ifade edilmektedir. Ülken'e göre Orta Çağ din ve toplum ilişkisinin tekil bir gerçeğe yaşandığı bir dönem olarak görülmektedir. Kilisenin skolastik düşüncüyü tek hakikat olarak sunması toplumda bilimsel düşüncenin gelişmesini engelleyen önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Avrupa Rönesans'a doğru ilerlerken fikirde birlik görüşünün yerini çoğulcu farklı görüşlere bıraktığı görülmektedir. Rönesans insanının yeni fikirler ortaya koyması cemiyet insanının da yeni bir şekle bürünmesi olarak ifade edilebilir. Yeni bir şekle bürünen toplumdan yeni bir din anlayışı ortaya çıkması da mümkün gözükmektedir. Bu dönem insanları meraklı ve sorgulayan bir düşünce yapısına bürünmüş "Tabiatı, okunması gereken

³² Hilmi Ziya Ülken, *Yeni Zamanlar Felsefesi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 1.

³³ Ülken, *Yeni Zamanlar Felsefesi*, 1.

³⁴ Ülken, *Yeni Zamanlar Felsefesi*, 1.

bir kitap" olarak görmüştür.³⁵ Ülken'e göre Rönesans'la birlikte "Antik Çağ'a dönüş, Orta Çağ'dan kopuş"³⁶ gerçekleşmiştir. Meraklı bir yapıya sahip olan Rönesans aydını devamlı gerçekleştirdiği bilimsel keşiflerle dogmatik din anlayışını olumsuz etkilemiş, gerçeğin araştırılması düşüncesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu süreçte birçok bilim adamı keşfettikleri hakikatin kilisenin dini otoritesiyle çatışması sonucunda engizisyonda yargılanıp eziyete uğramışlar veya öldürülmüşlerdir. Giordano Bruno, Copernicus, Galilei vs. gibi birçok bilim insanı bunlardan sadece birkaçıdır.

Rönesans'ın Avrupa'da meydana getirdiği kırılma reformla devam etmiştir. Reform sadece dini bir ıslahat olarak kalmamış geniş grupları etkileyen siyasi bir hareket vasfına da sahip olmuştur.³⁷ Ülken, daha sonra Reform ile birlikte kilisenin hâkimiyetinin zayıfladığı milli devletlerin kuruluşuna gidildiğini ifade etmektedir. Toplumda Hristiyanlık anlayışının yerine milliyetçilik anlayışı hâkim olmuştur. Bu durum Reform ile birlikte toplumun ümmetçi anlayıştan milliyetçi anlayışa yönelmesine ortam hazırlamıştır. Ülken için Orta Çağ, din-toplum ilişkisinin iç içe yakın temasta bulunduğu bir dönemdir. Bu temas Rönesans ve Reform ile zayıflamış ulusal kültür anlayışı kuvvetlenmiştir. Bilimsel gelişmeler sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda da değişim meydana getirmiştir. XVIII. yüzyılda Aydınlanma Dönemi ile birlikte Orta Çağ anlayışı yerini demokrasilere bırakmış, toplum-din ilişkisi yeni hayatın düzenine göre şekil almıştır. Kilisenin dogmatik aklı, yerini tabiat ilmi anlayışına bırakmıştır. Bu sürece rağmen skolastik düşünce zayıflasa da tamamen ortadan kaldırılamadığı görülmektedir. Bu durum dinin değişime direnen yönünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca değişime karşı toplumun kendisini meydana getiren unsurlardan birisi olarak görüldüğünü de söyleyebiliriz.

Ülken'in düşünce yapısında dinden ziyade din anlayışlarının bilimle zıtlık içinde olduğu söylenebilir. Ülken, dinlerin bazen siyasetçiler ya da amaç için her yol mübah anlayışına sahip Makyavelistler tarafından kullanıldığını söyler. Ancak bu durum geçicidir. Dünyada menfaatperest insanların sadece dinleri değil bununla beraber düşünce ve idealleri de olumsuz amaçlar için kullanmaları mümkün olabilir. Bu yüzden ideolojik bakış açısıyla dinin yorumlanmaması gerekmektedir.

Ülken'in din ve bilim arasındaki ilişkide ideoloji kavramının da yer aldığı noktalar bulunmaktadır. Ülken'e göre ideoloji, "belirli bir topluma mahsus ve bir zümre veya sınıfın ilgi merkezleri ve şartlandırılmış olan fikirler sistemi"³⁸ olarak tanımlanmıştır. İdeolojik bakış açısının önceden şartlanmış şekilde konuya bakmasının ilmi ve objektif tutumla çeliştiğini söyleyebiliriz. Önyargılı bakış açısının dine karşı tutarlı bir eleştiri meydana getirmesi mümkün müdür? Ülken'in Marksist ideolojiye yönelik eleştirilerinde bunun cevabı hayır olarak görülmektedir. Marksistler'in yaşadıkları dönemde dinin rolünden yola çıkarak tüm

³⁵ Ülken, *Yeni Zamanlar Felsefesi*, 4.

³⁶ Ülken, *Yeni Zamanlar Felsefesi*, 4.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *İçtimai Doktrinler Tarihi* (İstanbul: Yenidevir Basımevi, 1941), 66.

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Talim Ve Terbiye Dairesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 1969), 138.

insanlık tarihi sürecinde dinin afyon rolü oynadığını iddia etmesi şartlanmış bakış açısının tezahürü olarak görülebilir. Ülken, dinin tarihte bilimsel gelişmelerin temelinde etkisi olduğu düşüncesindedir. Din, tarihsel süreçte bilimsel gelişmelere katkı veren bir unsur iken dogmatik dini anlayış din ve bilim arasındaki ilişkiyi zayıflatmıştır. Ülken, insanların dogmatik dini anlayışı sonucunda çıkan olumsuz sonuçların sebebinin dine mâl etmenin doğru olmadığı kanaatinde dir.³⁹ Ülken'e göre dinin bizatihi kendisi bilimin ve bilimsel gelişmenin önünde bir engel olarak bulunmamakla birlikte dini yorum bilime karşı bir tavır geliştirebilir. Bu anlamda farklı sosyolojik şartlar içerisinde oluşan bir din yorumu zaman içerisinde kemikleşerek bir dogma hâline gelmektedir. Yeniliğe kapalı ve muhafazakâr bir şekle bürünen bu anlayış neticesinde dinin kendisi bilimin karşısındaymiş gibi bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla Ülken'in din-bilim ilişkisi anlayışı bilimle problemi olanın dinin kendisi değil herhangi bir dini yorumun dogmatik karakteri olduğu inancına dayanmaktadır.

4. ANADOLU MÜSLÜMANLIĞI

Din unsuru toplumu meydana getiren önemli âmillerden birisidir. Anadolu Türkleşmeden önce İslam ve Hristiyanlık arasında bir mücadele görülmektedir. İlk çağda ise Anadolu'da Ege ve İran kültürleri arasındaki mücadeleler göze çarpmaktadır. Bu mücadeleyle Ege ve İran kültürleri Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Daha sonra Orta Çağ'da Bizans-Abbasi, Osmanlı-İran, Sünni-Şii mücadelesini görmekteyiz. Bu mücadeleler olumsuz gibi görülmesine rağmen farklı din ve mezheplerden olan kültürlerin birbirleriyle etkileşimini sağlamakta olduğunu görüyoruz. Böylece yayılmakta olan dinlerin bağnazlık seviyesine ulaşmasını engellediğini söyleyebiliriz. Bu süreç, Anadolu'nun örf ve adetlerine tesir etme işlevi görmüştür. Altay kültürü, yerli olan pagan ve Hristiyan etkiler ve Türklerin İslamlaşmasından sonra Arap-Fars etkisi Anadolu şehir ve kasabalarında büyük etki meydana getirmişlerdir. Pagan etkilerini ekseri köyler ve göçebeler arasında, kaynağı Orta Asya olan örf ve adetlerde, Yörüklerde ve kapalı köylerde görebilmekteyiz. Orta Asya'dan gelen her yeni Türkmen topluluğu Orta Asya örf ve adetleriyle Anadolu'yu güncellemiştir.

Ülken'e göre Türklerin İslamiyet'i kısa sürede ve toplu şekilde kabulünde eski Gök dinlerinin etkisi vardır.⁴⁰ Göktürklere ait tarihi araştırmalar, Gök ve Yer Tanrısı dışında animist inancın örnekleri olarak sayılabilen Yer Su dedikleri perilere inanmakta olduklarını göstermektedir. Ülken, bu düalist inancın monist olmaya oldukça müsait olduğunu ifade eder. Özellikle Maniheizm'in zıt ikili düalizminde Türklerin uzun süre kalmayıp İslam'ın monist anlayışına geçmelerinin nedeni de Ülken'e göre bu inançtır.

Ülken'in Hâce Bektaş ve Makalat üzerinde ikilikçi kozmogoniye değinmesi önemlidir. Gök-Yer ikiliği olan eski Türk inanç kozmogonisi Bektaşilik ve Hâce Bektaş geleneğinde tesirlerini göstermektedir. Bektaşî anlayışında "Anam Yer-Atam Gök" ifadesi, Gök-Yer

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981), 76.

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Destanlar* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 86.

ikiliğinin önemli bir örneğidir. Ayrıca Hâce Bektaş'ın Makalatı'nda "Ana asıl- ala Göktür Ulular" ifadesi eski Türk dininin kozmogonisinin yansıması olarak söylenilebilir.⁴¹ Bu örnekleri Türk toplumunun eski dinleri ile yeni dinleri arasında etki-etkileşim tezahürünün somut örnekleri olarak sayabiliriz. Bunun dışında Hz. Muhammed'in yaşadığı Miraç hadisesinin toplumda farklı bir şekilde bürünerek edebi bir hâl alması önemlidir. Miraçname olarak edebiyatımızda konu olan bu olay Türklerin eski inanışlarının da içine katılarak farklı bir şekilde sokulduğunu göstermektedir. Şamanlıkta göğe yükselirken kanatlı bir atı temsil eden bir tahta vardır. Bununla beraber göğün katlarını temsilen merdiven bulunmaktadır. Şaman göğe "Barak"la yükselmektedir. Miraç hadisesinde ise ifade edilen "Burak" isimli attır. Cennet ve cehennem de "Uçmak" ve "Tamu" kavramlarıyla ifade edilmektedir. Oysa Miraç hadisesi hususunda Kur'an'da tafsilat verilmediğini görmekteyiz. Türklerin İslam'a geçişiyle Şamanist inanışlarının İslam'ın çeşitli konu ve olaylarla harmanladığını söyleyebiliriz.

İslam'ın emirlerinden birisi olan salâtı, Türkler namaz olarak ifade etmişlerdir. Bu kelimenin kökeni Hintçe olan bir Fars kelimesidir ve Maniheizm'den dilimize geçmiştir.⁴² Ülken, Pehlevicede Zerdüş'te yapılan duayı ifade etmek üzere "namad" kelimesinin kullanıldığından bahsetmektedir. Hintçe'de "namazh", Afganca'da "namanj" şeklini aldığı görülmektedir.⁴³

Türklerin İslam'dan önce kısmi olarak Maniheizm ve Budizm'i kabul etmeleri, namaz ibadetini farklı şekilde gerçekleştirdiğine örnek olarak verebiliriz. Namaza hazırlık aşaması olan temizlik kuralları Pehlevicede "padiab" olarak bilinmekte bu kavram sonradan el suyu olarak abdest şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁴ Ülken, oruç kelimesinin de Farsça kökenli olduğunu dile getirir. Bu ibadetleri Türklerin İslam'a girmeden önce inandıkları dinlerin etkisiyle gerçekleştirmiş oldukları görülmektedir. Ülken, hac kavramının da Yunan kökenli olduğundan bahseder. "Hagi a-hadg" kelimesinden yola çıkarak bu ibadetin daha önce Ortodokslar tarafından Kudüs'e gerçekleştirilen dini ziyaret için kullanıldığını söyler. Daha sonra bu kavram Mekke'ye yapılan ziyaretler için de kullanılmıştır. Türk toplumunun yaşadığı bu dini sürecin İslam'ın kabulünü kolaylaştırmış olduğu çıkarımına bizi götürmektedir.

Türklerin bahar bayramı olarak kabul edilen Hıdrellez Bayramı da eski İran inançlarının tesirleriyle yayılmış, bereket günü olarak telakki edilmiştir. Bugün, 6 Mayıs olarak İran'da kutlanmakta, Nevruz'la özdeşleştirilmektedir. Hıdrellez'in İslami bir menşei yoktur. Hıdrellez, "Hızır İlyas" kelimesinin şeklinin değişmesiyle meydana gelmiş olabilir. Hızır bereket ve bolluğu temsil eden bir İslam evliyasıdır. Ülken, Hristiyanlıkta Saint Georgs'un, Ortodokslukta Aya Yorgi'ye karşı Müslümanlar tarafından "Evliya Hızır" şekline getirildiğini söylemektedir.⁴⁵ Hıdrellez, Pagan kökü olan, üç bin yıldır tabakalanan âdetlerin

⁴¹ Ülken, *Destanlar*, 91.

⁴² Ülken, *Destanlar*, 93.

⁴³ Ülken, *Destanlar*, 93.

⁴⁴ Ülken, *Destanlar*, 93.

⁴⁵ Ülken, *Destanlar*, 100.

bugünkü üst üste konmasıyla teşkil ettiği ifade edilebilir. Bu bağlamda geleneksel inanışlar temelinde varlığını devam ettiren birçok ritüelin kaynağı İslam öncesi Türk inanışlarına dayanmaktadır. Bununla birlikte bu inanışların bir kısmı değişikliklere uğrarken bir kısmı da zamanla varlığını kaybetmiştir.⁴⁶

Kültür katmanlaşmasının başka bir tezahürü erenler, veliler ve kahramanların türbelerine yapılan ziyaretlerdir. Anadolu’da birçok yerde *yatır* olarak ifade ettiğimiz erenler ve velilerin mezarları bulunmaktadır. Onlardan yardım ve korunma istenir. Kurbanlar kesilir ve dilekler tutulur. Bu yerler Tanrının rahmetini esirgemediği mekânlar olarak düşünülür. Hayatımızdaki bu gerçeklerin kökenini Orta Asya’da bulmaktayız. Örnek olarak Yakutlarda Yer-Su adını aldığını görmekteyiz.⁴⁷ Anadolu’da eski milletlerin kutsal pınarları, Hristiyan azizlerin pınarlarını almış, daha sonra Türklerin aynı yerlere yerleşmesiyle Orta Asya’da inançlarını da barındıran Müslüman Türk pınar ve çeşmeleri şekline bürünmüştür. Orta Asya Şaman ve Baksıların Müslüman Anadolu’da mevcut oldukları görülmektedir. Temelleri Türkistan’a ve eski Akdeniz inançlarına giden sihir ve dini dualardan meydana gelen tılsım ve muskalar yazdıklarına şahit olunmaktadır. Hikmet Tanyu’nun Ankara çevresinde yaptığı adak yerler araştırması bu konuda önemli katkılar sunmuştur.⁴⁸ Anadolu’ya yerleşen Türkler buraya kendi gelenek, örf ve âdetlerini getirmişlerdir. Bunları İslam kuralları, medrese ve tekkenin Arap Fars kültürü unsurları ve yerli Anadolu kültür unsurlarıyla terkiğini meydana getirmiştir. Bu terkipten Türk-İslam kültürü teşekkül etmiştir. Anadolu’ya gelenler eski şehirleri gördüler. Bu şehirlerin çarşı ve pazarları ile maddi kültür unsurlarından etkilendiler. Mutfak eşyası, yiyecek ve eski şehirlerin isimlerini kabullenerek kendi kültürleri içinde mezcettiler. Örnek olarak Türkler kutsal sayı olarak kabul ettikleri “7” sayısını getirmişlerdir. “40” sayısı ile de Anadolu’da karşılaşmışlardır. “40” sayısının Tevrat’ta geçtiği ve Mısır astronomik devrelerine delalet ettiği görülmektedir.⁴⁹ “3” sayısının da birçok Henoteist dinlerde yaygın olduğu bilinmektedir. Anadolu’da “üçler, yediler, kırkların” dünyayı gizli bir surette idare eden velilere delalet ettiğini ifade edebiliriz. Bunun dışında “40” gün çile doldurmak Müslüman ve Hristiyan tarikatlarda görülmüş ve bu duruma “erbain çıkarmak” denilmiştir.⁵⁰ Yine kutsal taşlar Orta Asya’da mühim olduğu gibi Anadolu’da da kutsallığını devam ettirmiştir. Uğurlu görülen kayalar, yağmur yağdırma kuvvetine sahip taşlar, eski pagan mihrapları, Hristiyan azizleri ve Müslüman veliler tarafından ziyaret edilmiştir.⁵¹ Bu durum Türklerin Orta Asya’dan kutsal taşlara ait inançlarını Anadolu’da devam ettirdiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Anadolu’daki eski kutsal taş inançlarını unutturmak

⁴⁶ Hasan Coşkun, “Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 14/1 (Yaz 2019), 111-126.

⁴⁷ Ülken, *Destanlar*, 100.

⁴⁸ Hikmet Tanyu, *Ankara Civarında Adak Yerleri* (İlahiyat Fakültesi Yayını, 1969) 11.

⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Destanlar*, 106.

⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Destanlar*, 106.

⁵¹ Hilmi Ziya Ülken, *Destanlar*, 107.

yerine kendi inançlarıyla birleştirmişlerdir. Böylece Anadolu, etnolojik tabakalaşmanın yansımaları uyumlu bir şekilde göstermiş örnek bir yurt olmuştur.

5. MANEVİ ÖNDERLER

Ülken, Türk toplumunun manevi önderlerinden Barak Baba, Geyikli Baba ve Hâce Bektaş Veli isimlerine özellikle değinmektedir. Türklerin İslamiyet'le birlikte eski inançlar ve sihri din anlayışını devam ettirdiği görülmektedir. Özellikle Orta Asya'daki Şaman, Kam ve Baksı denilen sihri din temsilcileri İslam ile birlikte "Baba", "Ata" ve "Hâce" şekline bürünerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Barak Baba, Hoy şehrinde doğan ve daha sonra Anadolu'ya seferde bulunarak Orhan Gazi döneminde Bursa'nın fethinde bulunmuştur. Ölümünden sonra da Orhan Gazi onun mezarına bir kubbe ve bina yapmış, mezarı ziyaretgâh hâlini almıştır. Ülken, tarihi vesikalardan yola çıkarak Barak Baba hakkında çeşitli ilginç bilgiler vermiştir. Tokat'ta doğan Barak Baba'nın Aybek Baba'nın müridi olduğunu görmekteyiz. Barak Baba'nın belinden yukarısı çıplak, aşağısı ise kırmızı bezde bir futa ile örtülüdür.⁵² Elinde siyah bir keşkül olup ayı gibi oynadığı maymun gibi söylediği ifade edilir. Onunla aynı kıyafette küçük bir mürit grubu olup onların elinde de zilli defler mevcut olarak gittikleri şehir ve köylerde daire şeklinde oturup çaldıkları, Barak Baba'nın da oynadığı söylenmektedir. Gidilen yerlerde çocuklar Barak Baba'nın etrafına gelir ve o da hayvan seslerini taklit eder. Barak Baba'nın cezbeli ve ilhama mazhar olan bir evliya olduğu züht ve takva içinde yaşadığı söylenir. Anlatılan bilgiler Barak Baba'nın Şamanist sihri din anlayışının tesirlerini devam ettirdiğini göstermektedir. Ayrıca İslamiyet'in halk arasında tam manasıyla yerleşmediği izlenimini de oluşturmaktadır.

Ülken, Geyikli Baba'nın devletçi bir tavır içerisinde olduğunu söylemektedir.⁵³ Dönemin devlet yöneticileri Geyikli Baba'nın halk üzerindeki nüfuzunun farkındadır. Bundan dolayı dönemin padişahı Orhan Bey, fetihlerde yardımcı dokunan Geyikli Baba'yı ölene kadar himaye etmiştir. Dönemin toplumunun gözünde Geyikli Baba gibi sihirbaz arifler, ilahi kuvvet ile temasta bulunabilen ve tabiatla temas edebilen insanlar olarak algılanmaktadır. Bu durum doğal olarak Geyikli Baba gibi dini halk önderleriyle siyasilerin iyi geçinmesini zaruri kılmaktadır. Çünkü Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecinde Horasan'dan gelen Baba İlyas ve Baba İshak gibi sihirbaz şeyhlerin halkı arkasına alarak isyan etmesi, (Şamanist Müslüman) bu büyüklerin Türkmenler açısından nüfuzunu göstermesi açısından mühimdir.

Anadolu'ya en büyük tesirde bulunan isim olarak Hâce Bektaş Veli denilse bu tespit yanlış olmaz. Hâce Bektaş, Ahmet Yesevi'nin icazetiyle Anadolu'ya gelmiş bir zattır. Hâce Bektaş, kendisine Kırşehir'i merkez seçerek Türkmen aşiretleri içerisinde tekkesini kurmuştur. Ülken, yer seçerken Orta Asya'nın kutsal yerlerini hatırlatmasına özen gösterdiğini ifade etmektedir. Kaynaklarda Hâce Bektaş'a ait birçok kerametlerden bahseden Ülken, bu durumun onu Anadolu'da nüfuzu artan dini bir lider haline getirdiğini ifade eder.

⁵² Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 374.

⁵³ Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, 381.

Onun sadece halka değil devlet kurumlarına da etkisi olmuştur. Osmanlı askeriyesinin en önemli sınıfı Yeniçeri Ocağı Bektaşiliğe intisap etmiş, Hâce Bektaş'ı kendilerine pir edinmişlerdir. Hâce Bektaş, Kırşehir'de Ahi Evren ile görüşmüş, Ahilik ve Bektaşilik arasında bir kaynaşma sağlamışlardır. Bu noktada esnaf teşkilatlarının ahlaki ilkeleri konusunda Hâce Bektaş'ın tesirleri olduğu görülmektedir. Gülşehri, Âşık Paşa, şeyyad Hamza, Yunus Emre gibi Anadolu'nun önemli sesleri Hâce Bektaş'ın nefesinden etkilendikleri yadsınamaz bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Saydığımız isimler Hâce Bektaş'ın ocağından etkilenmiş, toplumun din algısını toleranslı ve yumuşak bir düzeyde tutmuşlardır.

Anadolu'nun Müslümanlaşması sürecinde oynadıkları sosyal rol bu manevi önderlerin dinin mistik yorumunu öne çıkarıyor olmalarıyla da bağlantılıdır. Dinî psikolojik bir bağlamda ele alınabilecek olan bu anlayış, dinin sosyal bir gerçeklik olarak varlığını devam ettirmesine de etki etmektedir. İnsanın “kâl ehli” olduğu kadar “hâl ehli” olduğunu da ifade eden Ülken'e göre manevi önderlerin göstermiş olduğu keramet, toplumdaki bireylerin kalplerine tesir ederek onlarda bir tür psikolojik iyi oluş hâline sebep olmaktadır. Dini tecrübenin mistik boyutuna benzer şekilde psikolojik olarak yorumlanmasının imkânı da dine inananların bireysel dünyalarında yaşadıkları süreçle ilgilidir. İslam öncesi inanışlarının bir kısmını Müslüman olduktan sonra da devam ettiren Türk toplumunun mistik tecrübe temelinde dine yüklediği psikolojik anlam aynı zamanda toplumsal bir anlayışa da evrilerek bir tür “milli vahdet” oluşmasında da etkili olmuştur.⁵⁴

Ülken'e göre velî tipindeki bu manevi önderler vicdani yeni bir dini yorum da getirmektedir. Kapalı ve katı hukuki dini norm mekanizması velî tipiyle ortadan kaybolmaya başlamıştır. Örnek insan olan bu velî tipler, etkinlikler içerisinde dini inanç anlamı taşırlar. Ülken'e göre bu durum politik bir etkinlik gibi toplum üzerine direkt tesir eden bir etkinlik değil, toplum içinde bir değerin kutsallığını meydana getiren farklı bir laikleşme olarak değerlendirilir.⁵⁵ O, İslam âleminde Mevlanâ, Hâce Bektaş Veli vs. gibi manevi önderlerin de laikliği ortaya çıkararak isimler olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

Özellikle “veli kültü” bağlamında değerlendirilebilecek olan kabir ve türbe ziyaretlerinin nesnesini yukarıda da ismi geçen manevi önderlerin içinde bulunduğu evliya, veli, şeyh vb. mezarları oluşturmaktadır. Ülken'in “Anadolu Müslümanlığı”, şerif Mardin'in de “Halk İslamı” anlayışına karşılık gelen bu ritüeller, birer tarihsel karakter olan manevi önderlerin günümüzde de etkilerini devam ettiren inanç yapıları içinde varlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir.⁵⁷

⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken, “Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri”, *Mıhrab Mecmuası* 13-14 (Haziran 1924), 434-451.

⁵⁵ Ülken, *Değerler, Kültür ve Sanat* (İstanbul: İstanbul Kâğıt ve Basım İşleri A.ř. Matbaası, 1965), 23.

⁵⁶ Hilmi Ziya Ülken, “Türkiye'de Batılaşma Hareketi”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (1960), 6-7

⁵⁷ Hasan Coşkun, “Altınyayla Yöresinde Ziyaret Fenomeni İle İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2016), 95-122.

6. İHTİLALCİ TASAVVUFİ HAREKETLER

Tasavvuf hareketleri içerisinde farklı zaman dilimlerinde devletle hareket eden veya devletin dışında teşkilat ve güvenlik fonksiyonuna sahip gruplar mevcuttur. Lâkin bu grupların bütünleştirici fonksiyon sağladıkları gibi muhalefet rolü üstlenip bölücü rollere de sahip oldukları dönemler olmuştur. Bu tavır medrese ya da hâkim kuvvetler tarafından hoşgörüyle karşılanmayınca ihtilalci özelliklerle karşımıza çıkmışlardır.⁵⁸ İhtilalci tasavvuf hareketlerinin İslamiyet'in akılcı yönünün tesir edemediği göçebe Türkmenler ve bazı köylerde yaşayan halkın eski inançlarıyla uzlaşabilmesi ona ihtilalci bir vasıf kazandırmıştır.

Ülken, ihtilalci tasavvufi hareketler noktasında Orta Asya'dan ve Anadolu'dan çeşitli örnekler vermektedir. Orta Asya'da en meşhur ihtilalci tasavvuf hareketi olarak Maniheizm tesirindeki Mukanna isyanını ifade eder.⁵⁹ Anadolu'da Selçuklular döneminde Babai hareketi, Timur'un Anadolu'ya girdiği dönemlerde Hurufilik hareketleri, Çelebi Mehmet dönemindeki Şeyh Bedrettin ve II. Bayezid zamanındaki Şah Kulu isyanları gibi birçok isyanlar ihtilalci özellikler barındıran hareketler olarak değerlendirilmektedir.

İhtilalci tasavvuf hareketinin en önemli örneklerinden birisi Babailer hareketidir. Babailer XIII. yüzyıl civarında yaşayan yeni Müslüman Türkmen grupları üzerinde etkili olan harekettir. Cengiz akınlarının Orta Asya'ya yayıldığı dönemde İlhanlılarla beraber İran ve Anadolu'da nüfuz oluşturdukları görülmektedir. Barak Baba, Aybek Baba, Horasanlı Baba İlyas, Baba İshak, Baba Resulullah gibi isimler Anadolu'da halk arasında büyük tesir yaratmışlardır. Köklerini On iki imamcılık düşüncesinden alan Babailer, Anadolu'da ihtilalci tasavvufun öncüleri olmuşlardır. Ülken, günümüzde bu inanışların kalıntılarını Anadolu Kızılbaş ve Tahtacılar da rastladığımızı ifade etmektedir.⁶⁰ Babailerin göçebe Türkmenler arasında prestijinin belirginleşmesi, Sünni anlayışa sahip Selçuklu devletinin ise bu Türkmenlerle arasında yaşanan husumetleri, siyasi problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Anadolu'da Babailiğe ait ilk isyan Baba İshak tarafından Türkmen aşiretleri ve köylüleri harekete geçirmesiyle başlamıştır. Amasya, Tokat ve Kızılırmak'a doğru genişleyen isyan Selçuklu devletini zor durumda bırakmıştır. Dönemin Selçuklu sultanı Bizans'tan yardım istemek durumunda kalmış ve isyan bu şekilde sonlandırılabilmiştir. Baba İshak Selçuklu devleti tarafından tutuklanarak idam edilmiştir.

Ülken'in ihtilalci tasavvuf hareketi olarak değerlendirdiği bir diğer akım Hurufiliktir. İran'da XIV. yüzyıl sonlarında, Fazlullah Esterebadî tarafından kurulmuştur. İran'da kurulduktan sonra Türk beldelerine ve Anadolu'ya yayılmıştır. Düşüncelerinin Sünni doktrine uymamasından dolayı Timur'un oğulları tarafından öldürülmüştür. Fazlullah'ın halifelerinden Aliyyulâlâ, Anadolu'da Bektaşî erenlerinin içerisine girmesiyle Hurufiliğin Bektaşîlik içerisinde devam ettiği görülmektedir.⁶¹ Hurufilik hareketinin faaliyetleri devlet ve medrese

⁵⁸ Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, 449.

⁵⁹ Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, 449.

⁶⁰ Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, 450.

⁶¹ Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, 451.

çıkışlılar tarafından izlenilmiştir. Örnek olarak Halep'te İmameddin Nesimi derisi yüzülerek idam edilmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Geçmişten bugüne modern organizasyonlar kapsamında sosyal değişim, sosyal farklılaşma gibi küresel ve seküler hareketlilikler gerçekleşse de din, toplumun sahip olduğu değerler ve kültür üzerinde etkisini devam ettirmiştir. Toplumda değişim ve gelişmelerin yaşandığı zamanlarda din, topluma kılavuzluk etmiştir. Türk toplum yapısında yapılan yönetim şekli değişikliğinden dolayı Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinin işlevsel fonksiyonlarında farklılaşma yaşanmıştır. İslamiyet'in Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşadığı dönüşümden sonra, toplumun yaşadığı İslam'ı anlama ve araştırma çalışmaları için 1950'den sonra bir hareket gözlenmiş ancak istenilen düzeyde olmamıştır. Bu çabalara destek noktasında Ülken aktif bir rol üstlenmiştir. Kitap, makale ve tez gibi ürünlerle Türkiye'de din, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin anlaşılması konusunda önemli katkılar sunmuştur.

Ülken'in din algısı yaşadığı dönemin sosyal, siyasal, ideolojik, kültürel yapısından etkilenmiştir. Hayatının belirli dönemlerinde içinde yer aldığı çeşitli düşünce akımları fikirlerinde devamlı bir değişime neden olmuştur. Bu değişim sürecinin içinde bulunduğu şartların dinamik değişim karakteriyle ilişkili olduğu düşünölmüştür.

Ülken'in din anlayışına yönelik düşünceleri, mekân, zaman ve dönemin şartlarına göre farklılık arz etmektedir. Dinin kolektif hafızanın aktarılmasında işlevsel bir karaktere sahip olduğunu düşünmüş, bilgiden çok inanmanın konusu olan bir bağlamda dini düşünceyi değerlendirmiştir. İlkelden mükemmele doğru giden evrimci bir din anlayışına sahip olması, toplumsal evrim fikriyle benzerlik göstermektedir. Din ve ahlak arasındaki diyalektik ilişkiyi Kant'tan farklı olarak yorumlamakta ve bu iki olguyu ayrı şekillerde ele almaktadır. İbadetlerin bir yandan bireysel diğer yandan toplumsal anlamlar ürettiği ve inancın değer yaratan bir karakterle temayüz ettiği fikrini taşımaktadır.

Ülken, tarihsel süreç içerisinde dinin bilime katkı sunan temel olgulardan biri olduğunu, ancak dinin dogmatik bir paradigma etrafında yorumlanmasının din ve bilim arasındaki ilişkiyi zayıflattığını düşünmektedir.

Yazarlık Katkısı

Çalışmamız iki yazarlı olarak yürütölmüş olup, yazarlık katkısı:

Birinci yazar için: % 70,

İkinci yazar için: % 30'dur.

Etik Kurul Beyanı

Etik Kurul Onayı, bu çalışmada alınmamıştır. Çünkü bu çalışma, nitel araştırma yönteminin bir alt türü olan doküman analizi yöntemini kullanmaktadır. Bu yöntem, belge tarama modeli ile birlikte uygulanarak, mevcut dokümanlar üzerinde inceleme yapılmasını

sağlamaktadır. Bu nedenle, çalışma kapsamında insanlara veya hayvanlara herhangi bir müdahalede bulunulmamaktadır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Avcı, Nazmi. *Düşün Anaforunda Bir Adam Hilmi Ziya Ülken*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Balakbabalar, Muhsin. "Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (Temmuz 1975), 1-18.
- Coşkun, Hasan. "Altınyayla Yöresinde Ziyaret Fenomeni İle İlgili İnanç ve Uygulamalar". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2016), 95-122.
- Coşkun, Hasan. "Halk Dindarlığından Türk Müslümanlığına Sosyolojik Bir Bakış". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 14/1 (Yaz 2019), 111-126.
- Fedayi, Osman. *Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Karahan, Fazıl. "Hilmi Ziya Ülken ve Aşk Dini". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (Ekim 2018), 131-147.
- Kocadaş, Bekir. "Türkiye'de Toplum Bilim Öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* I (2008), 80-95.
- Korlaelçi, Murtaza. "Hilmi Ziya Ülken'in Din Anlayışı". *Felsefe Dünyası* II (36), 9-30.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Sentez Yayınları, 2015.
- Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2009.
- Özçelik, Musaye Konak. *Cumhuriyet Dönemi Türk Sosyolog Ve Tarihçilerinin Türk Toplum Tarihi Ve Sosyal Sorunları Konusunda Görüşlerinin Karşılaştırılması (Hilmi Ziya Ülken, Cahit Tanyol, Halil İnalçık, Kemal Karpat Örneğinde)*, Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2021.
- Sanay, Eyyüp. "Ülken Hilmi Ziya". *İslam Ansiklopedisi*, C 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. 291-293.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Ahlak*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No. 310. 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri". *Mihrab Mecmuası* 13-14 (Haziran 1924), 434-451.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Aşk Ahlakı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Değerler, Kültür ve Sanat*. İstanbul: İstanbul Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş. Matbaası, 1965.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar". *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1-4 (Ocak 1958-1959): 25-26.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Destanlar*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Dini Sosyoloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş*. (C. 2), Ankara, 1958.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İçtimai Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Yenidevir Basımevi, 1941.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Medeniyetimizin Değerler Sistemi". *Türk Düşüncesi Dergisi* 1/1 (Aralık 1953), 13.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Talim Ve Terbiye Dairesi Yayınları, 1969.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981.

- lken, Hilmi Ziya. "Tasavvuf Psikolojisi." *niversite Konferansları 1944-1945 içinde*. ed. Tefvik Sağlam, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu vd. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946, 194-206.
- lken, Hilmi Ziya. "Türkiye'de Batılaşma Hareketi". *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (Haziran 1960), 6-7.
- lken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- lken, Hilmi Ziya. *Yeni Zamanlar Felsefesi*. 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- lken, Hilmi Ziya. *50. Yıl*. Ankara, 1973.
- Tanyu, Hikmet. *Ankara Civarında Adak Yerleri*. İlahiyat Fakültesi Yayını, 1969.
- Vergili, Ayhan. "Çok Yönlü Bir Sosyolog: Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken". *Journal Of Intercultural and Religious Studies* 1 (2011), 145-169.
- Yavuz, Emrah. "Din Sosyolojisi". *zel Sosyoloji Alanı Olarak Din Sosyolojisi içinde*. ed. zcan Güngör ve Rıdvan Őimřek. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.